

УДК 338.43: 316.42

А. С. Лисецький,
д. е. н., професор
О. П. Амбросенко,
Ю. В. Онищук,
РВПС України НАН України

СОЦІАЛЬНІ ПРІОРИТЕТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена питанням теоретичним та практичним основам управління системою використання земельних ресурсів у сільському господарстві.

The article is devoted questions of improvement of theoretical and practical basis of the system management of the use of the land in agriculture.

Ключові слова: сільські території, деструкція сільського господарства, парцеляція, програмований розвиток продуктивних сил, ресурсний підхід.

ВСТУП

Актуальність проблеми сталого розвитку сільських територій є очевидною, якщо проаналізувати процеси деградації, деструкції й пейоризації сільських населених пунктів та господарської території, що належить селянам. У зв'язку з цим невідкладною постала необхідність розроблення з використанням зарубіжного досвіду і практичного запровадження ефективної моделі розвитку сільських територій, занесення цієї проблеми до важливих не лише в аграрній, а й загальнодержавній соціально-економічній політиці.

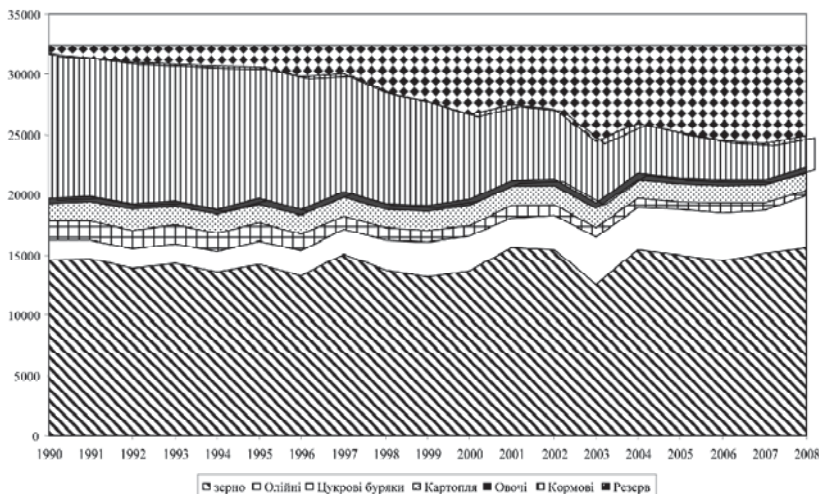
ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Розглянути проблеми розвитку сільського господарства та сільських територій у контексті сталого функціонування сільськогос-

подарського комплексу України. Розробити пропозиції щодо реалізації ідеї та наукових принципів програмованого розвитку сільських територій.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Аналіз стану та динаміки сільськогосподарського землекористування розпочнемо з визначення сільського господарства як господарської території села, на відміну від сільськогосподарського виробництва, яке використовує землі як основний засіб виробництва. Сільське і лісове господарство — це 80% території України. Сільськогосподарське виробництво використовує 33,5 млн га орних земель, або менше половини території. Орні землі, простіше — рілля, у сівозміні використовуються в галузях зернового господарства, вирощування

Рис. 1. Динаміка і структура використання орних земель (1990–2008 рр.)

Таблиця 1. Параметри ліній регресії щодо посівних площ окремих культур і резерву

		Коефіцієнт при змінній рівняння	Ознака початку відліку	Коефіцієнт детермінації R ²
Зернові	1	56	13817	0,119
Олійні	2	156	1140	0,910
Цукрові буряки	3	-65	1721	0,940
Картопля	4	-3,6	1577	0,084
Овочі	5	-0,6	484	0,027
Кормові	6	-599	13854	0,957
Резерв	7	456	-93	0,937

Джерело: розраховано на основі даних Держкомстату України

Таблиця 2. Структура орних земель сільськогосподарських підприємств, %

	Зернові	Технічні	Картопля та овочі	Кормові культури	Перелоги
2003	44,9	21,2	0,7	18,4	14,8
2004	55,8	18,9	0,5	14,3	10,4
2005	53,5	19,9	0,4	11,8	14,3
2006	51,9	23,4	0,5	9,8	14,4
2007	54,4	23,1	0,4	8,5	13,6
2008	56,4	26,6	0,5	7,1	9,5

Джерело: розраховано за даними Держкомстату України

технічних культур (олійних, цукрової сиро-

Таблиця 3. Структура орних земель господарств населення, %

	Зернові	Технічні	Картопля і овочі	Кормові культури	Перелоги
2003	23,6	6,6	16,8	9,3	43,7
2004	28,7	7,5	16,6	9,7	37,5
2005	29,1	8,2	16,2	10,0	36,4
2006	27,9	9,0	16,0	9,8	37,3
2007	28,4	8,0	15,9	10,0	37,7
2008	29,3	8,8	15,6	10,3	36,1

Джерело: розраховано за даними Держкомстату України

вини тощо), у картоплярстві й овочівництві, а також виробництві кормових культур для тваринництва. Але важливо знати, що частина площі ріллі повинна відпочивати у парах або перелогах. Такий перелік відомих постулатів необхідний для аналізу динаміки ресурсів ріллі (рис. 1).

Верхня частина графіка відображає зростаючу частку орних земель, що не обробляється. Далі ми спостерігаємо динаміку попиту на землю для потреб тваринництва. Нижче йде смуга усталеного картоплярства з овочівництвом, вона вигинається у крапці 2003 року, коли була криза у зерновому господарстві. Відзначимо скорочення посівних площ цукрових буряків, що відповідає кризовим явищам у цукробуряковому комплексі. Зростає антропогенне навантаження на ґрунти через зростання посівних площ олійних культур. Лише зернове господарство має ознаки сталого землекористування.

Кількісні оцінки динаміки ресурсів орних земель, що залучалися до використання як основний засіб сільськогосподарського виробництва, можна отримати з матеріалів статистичного обстеження домашніх господарств населення і господарств товарного землеробства (табл. 1).

Найбільший коефіцієнт до змінної часу має показник динаміки кормових культур: мінус 599 га орних земель щорічно з високим коефіцієнтом детермінації (0,957). Переважна частина цих земель вивільнилася через фактичне знищення скотарства в Україні. Процес скорочення кількості рогатої худоби у базовому періоді продовжувався, а тому вірогідним є сценарій подальшого скорочення посівних площ під кормовими культурами. Цей процес розцінюється як негативний і не виправданий, він не-

гативно позначився на ринках молока і худоби на м'ясо в Україні. Так само з високим коефіцієнтом детермінації (0,940) спостерігаємо скорочення посівних площ цукрових буряків — на 65 тис. га щорічно. Виявляється стійка тенденція до зростання резервних земель на 456 тис. га на рік з коефіцієнтом детермінації 0,937 і нарощування масштабів вирощування насіння соняшника на 156 тис. га з розрахунку на рік. Коефіцієнт при змінній посівів зернових культур не можна визнати суттєвим, як і коефіцієнт детермінації.

Тепер про землекористування реформованих сільськогосподарських підприємств (СПП) та інвесторів типу холдингів, які використовують до 20 млн га ріллі (табл. 2).

Тут спостерігаємо всі ознаки подальшого зростання виробництва кормів для тваринництва, що є ознакою загострення протиріччя між галузями рослинництва і тваринництва. Тут не займаються овочівництвом і картоплярством, а 83% ріллі зайнято для експорту зерна і олійних культур. Десята частина ресурсів не обробляється.

На користь селянського господарства і окремих громадян (ДГН) з товарного виробництва припадає 12 млн га ріллі (табл. 3).

Ці ресурси переважно зосереджено у межах населених пунктів та дотичних територіях. Традиційно селянське господарство не є товарним виробництвом, не може капіталізуватися та бути конкурентоспроможним на галузевих ринках сільськогосподарської продукції і сировини для харчової промисловості. Тут відбулися суттєві зміни у землекористуванні, але парцеляція ресурсів діє не на користь суспільства: понад 36% орних земель не використовується, заростає чагарниками в очікуванні

Таблиця 4. Інтегральна оцінка валового доходу з одиниці площі ріллі за період 1990—2008 рр. в умовних зернових одиницях (tGE)

	Структура, %		Урожайність, т/га		Ціна GE/т	Дохід з 1 га, tGE	
	I	II	I	II		I	II
Пшениця озима	23,489	10,028	2,8	2,6	1,08	3,06	2,84
Пшениця яра	0,868	2,321	1,9	0,8	1,08	2,07	0,83
Жито озиме	2,412	1,195	1,8	2,1	1,01	1,86	2,12
Жито яре	0,005	0,000	1,6	0	1,01	1,59	0,00
Просо	0,881	0,453	1,2	1,1	1,3	1,51	1,49
Гречка	1,782	0,673	0,8	0,8	0,86	0,68	0,71
Рис	0,096	0,002	3,8	7,6	1,04	3,95	7,90
Ячмінь озимий	1,745	3,256	2,6	0,6	1	2,61	0,58
Ячмінь ярий	12,769	12,405	2,3	2,3	1	2,27	2,27
Кукурудза	3,992	8,461	3,0	3,7	1,1	3,26	4,02
Овес	2,023	1,063	2,0	2,0	0,85	1,66	1,71
Горох	3,049	0,614	1,9	1,8	1,04	2,02	1,87
Картопля	0,523	27,788	9,6	11,5	0,22	2,11	2,53
Овочі	0,632	6,465	10,8	14,0	0,57	6,18	7,97
Цукровий буряк	4,366	1,583	20,5	22,7	0,27	5,55	6,14
Насіння соняшника, т	9,374	6,350	1,1	1,6	2,6	2,85	4,25
Соя	0,534	0,070	1,3	2,4	2,46	3,24	5,81
Ріпак	0,380	0,008	1,1	1,0	2,46	2,62	2,46
Льон-довгунець	0,282	0,000	0,5	0	1	0,55	0,00
Кормові	30,798	17,266	2,5	2,8	0,27	0,67	0,76
Інтегральна оцінка	x	x	x	x	x	2,17	2,73

Джерело: розраховано за даними Держкомстату України

Таблиця 5. Природно-ресурсний потенціал сільського господарства України у зерновому еквіваленті (млн т)

Сектор	Площа, млнга	Інтегральна оцінка обсягів виробництва, млн tGE				
		2	3	4	5	6
I	20	40	60	80	100	120
II	12,5	25	37,5	50	62,5	75
I+II	32,5	65	97,5	130	162,5	195

Джерело: власний прогноз РВПС НАН України

ринку землі.

Тому нами проведено економічну оцінку ефективності використання орних земель у секторах селянського господарства, що знаходиться у межах населених пунктів, і товарного сільськогосподарського виробництва з урахуванням структури посівів, урожайності окремих культур за 18 років та цінності окремих культур у зерновому еквіваленті, що застосовують статистики країн ЄС (табл. 4).

Виявилось, що інтегральна оцінка урожайності з одиниці площі ріллі в СПП є нижчою, від ДГН приблизна на 5 цнт, або на 26 %. Цей результат можна тлумачити виключно як результат структури посівних площ, але він є ознакою несуттєвої ефективності сучасного сільського господарства. Справа не в тому, хто інвестує або хто дає кошти на посів, а в тому, що природно ресурсний потенціал українських орних земель є значно вищим. Можна ставити питання про підвищення продуктивності сільського господарства на науковій основі та

програмувати розвиток продуктивних сил на значно вищі результати (табл. 5).

Якщо застосувати ринкову ціну на збіжжя, скажімо 100 євро за 1 тону, то природно-ресурсний потенціал дорівнює біля 20 млрд євро з розрахунку на рік. Певно, що для досягнення природно-ресурсного потенціалу в галузі, потрібно реалізувати нову систему заходів у цільовій комплексній програмі розвитку села.

У своїх теоретичних підходах у РВПС НАН України [1; 2] ми виходимо з того, що, на відміну від інших галузей національного господарства, основним фактором і ресурсом сільсько-го і лісового господарства є земельні угіддя з природно-кліматичними (біосферними) і природно-циклічними особливостями, що є первинними над особливостями ринкового обігу таких ресурсів. А тому питання про вільний обіг орних земель повинен вирішуватися на загальному національному референдумі. На наше переконання, капіталізація земельних ділянок з подальшим продажем капіталу є можливою тільки для сектора товарних сільськогосподарських підприємств. При цьому ці землі є невід'ємними від виробничої функції всього господарського комплексу. Вони повинні бути взяті на державний облік Держкомземом України і Земельним банком. Комерційний облік ріллі, оціненої за вартістю придбання, повинен здійснюватися у балансах: в активі — за балансовою оцінкою, в пасиві — за фінансовими джерелами оцінки (уособлені паї, акти на приватну власність тощо). Всі операції з купівлі-продажу земельних ділянок повинні відображатися лише у пасиві балансу без відчуження ділянок у просторі території. Продати землю можна лише у комплексі з майном, зобов'язаннями і місією СГП через знову створений Земельний банк України.

Землі окремих громадян, що надані для ведення селянського фермерського і приватного підсобного господарств (СФГ), повинні бути зібрані на засадах кооперації на баланси територіальних органів влади (наприклад, сільських рад або асоціацій). За аналогією з СГП ці землі треба поставити на облік за місцем розташування та за суб'єктами власності СФГ. Продаватися такі господарства треба виключно через Земельний банк як земельно-майнові комплекси СГП.

Для управління земельними ресурсами в ринкових умовах потрібно реалізувати принцип їх платності. Приватний власник земель-

ної ділянки — основний суб'єкт відносин власності — у цій схемі: а) отримує дохід у формі орендної плати від господарюючих суб'єктів; б) сплачує у місцевий і державний бюджет прибутковий податок і ренту. Підприємець є орендарем або власником земельних ресурсів на 25 або 33 роки відповідно до терміну капіталізації земельної ренти. Фіскальна політика відносно фермерів повинна будуватися таким чином, щоб стимулювати розвиток тваринництва та інших видів діяльності, що підтримується програмами розвитку території та зайнятості населення.

Селянські присадибні господарства, колективні городи і сади розміром до 2 га (сектор ІІ нашого поділу ріллі) пропонується зняти з обліку як виробників сільськогосподарської продукції. Зміна приватних власників таких ділянок разом з приватними будинками може бути покладено на нотаріальні контори, а їх локалізація — на районні інвентарні бюро. Безумовно, комерційний обіг земель під будівлями і його обслуговуючими спорудами повинен бути вільним, але реєструватися у сільських радах.

Земельний банк повинен бути структурою управління у складі Державного комітету по земельних ресурсах України. Він здійснює розвиток комп'ютерної бази даних — Земельного кадастру України.

Міністерство аграрної політики України потрібно ліквідувати як зайвий орган управління у ринкових умовах. Натомість необхідно формувати нове Міністерство сільського господарства з функціями координації діяльності СГП в регіональному і галузевому аспектах з відтворення скотарства, селекції худоби, насінництва, застосування біотехнологій тощо. Треба відновити роботу Міністерства харчової промисловості України з функціями координації діяльності підприємств за напрямками спеціалізації: молочної, м'ясної, цукрової, олійно-жирової; державного регулювання закупок сільськогосподарських ресурсів продукції та сировини для промислової переробки; гарантування національної продовольчої безпеки та продовольчого забезпечення регіонів тощо.

Пропонується змінити методологію загального рахівництва в сільському господарстві, харчовій та переробній промисловості на засадах економічної взаємодії у ринкових умовах. Потрібно скасувати принцип валових оцінок ефективності виробництва, додаючи до виробництва зерна, картоплі, овочів певну розрахун-

кову кількість продукції, неначе виробленої на присадибних ділянках окремими громадянами. Це те саме, що до видобутку вугілля додавати незаконні приватні копанки.

На зламі державного устрою у бік капіталізму необхідно змінювати вимірники ефективності економіки сільськогосподарських підприємств, на відміну від соціальних оцінок сільського господарства окремих громадян. Облік СГП повинен бути диференційований за видами економічної діяльності, зокрема, на господарства товарного землеробства і скотарства, та розміром товарного виробництва. Державне регулювання СГП повинно бути вибірково відносно спеціалізації і розміру посівних площ; поділятися за важелями впливу на адміністративні і фіскальні. Нормальною є ситуація повної відсутності державного втручання, якщо робота галузі відповідає суспільним критеріям ефективності (продовольча безпека, забезпечення якості). Сертифікація і квотування виробництва є інструментами ринкового регулювання. Фінансування з державного бюджету повинно допускатися лише відносно цільових витрат (первинне накопичення, формування стада, профілактичні заходи ветеринарії тощо) або програм (соціальний розвиток села, зайнятість тощо). Фінансова підтримка виробництва є нонсенсом ринкової економіки, де виживає сильніший. Треба розуміти, що виділені кошти на посів або збирання урожаю осідають у фінансових олігархів холдингових посередницьких структур і до території села не доходять.

Фіскальна політика і ціноутворення — це ключові моменти державного регулювання, але не для сфери виробництва, а для наближених до ринку структур. Цілком можливим є обкласти податком сільськогосподарське підприємство, зокрема доходи природно-рентного походження, але більш легким є шлях, пов'язаний з імперативним ціноутворенням або оподаткуванням продукції харчової промисловості. На наше переконання, фіскальна політика держави має спиратися на європейські принципи формування витрат і розподілу доходів за факторами. Цей підхід заслуговує на увагу, а тому розглянемо його більш ретельно. Постулатами цієї теорії є наступні.

Першим, або основним фактором виробництва у землеробстві є орні землі, природні кормові та інші угіддя, які з урахуванням якості

грунтів генерують дохід природно-рентного походження. Цей дохід повинен належати місцевим громадам сільської території. Авансований капітал — другий фактор виробництва, він формує прибуток, унормований рівнем банківського процента на позики. Третім фактором є праця, що породжує дохід селян, що працюють за наймом. Нарешті, четвертим фактором є розумна організація виробництва, що несе дохід від управління (масштабування, комбінування, спеціалізації тощо).

Факторний підхід дає наукові основи оцінки регіонів України за ознаками розвитку. Інтегральний індекс розвитку сільської території запишемо за допомогою наступної формули:

$$ICIT = \frac{\langle U, p, \omega \rangle (S_i)}{\langle U, p, \omega \rangle (S)}$$

де $ICIT$ — інтегральний індекс розвитку сільської території;

$\langle w, U, p \rangle$ — скалярний добуток векторів: структури, продуктивності і структури ріллі;

S, S_i — ресурс ріллі області, району.

Перевага ресурсного підходу в тому, що ресурс S для кожної галузі є фіксованим, що висвітлює наслідки трансформації землекористування. Очевидно, що такий алгоритм розрахунків можна застосувати на будь-якому рівні агрегування. Відповідно до такої системи поглядів регіони України можуть бути типізовані.

ВИСНОВОК

Розвиток сільських територій і соціальні пріоритети функціонування сільського господарства є двома сторонами однієї проблеми, а тому її розв'язок належить до функцій державного управління.

Література:

1. Сільськогосподарський комплекс України: соціально-економічні пріоритети розвитку / За ред. М.А.Хвесика, А.С.Лисецького. — К.: РВПС України НАН України, 2009. — 216 с.

2. Стратегічний потенціал продуктивних сил регіонів України / За ред. д.е.н., проф., акад. НАН України Б.М.Данилишина. — К.: РВПС, 2009. — С. 202—208.

3. Регіональний розвиток України: проблеми та перспективи. — Київ: КНЕУ, 2009. — 796 с.

4. Хвесик М.А., Лисецький А.С. Продовольча безпека України. — К.: РВПС України НАН України, 2008. — 159 с.

Стаття надійшла до редакції 09.02.2010 р.